

BETWEEN CONFORMITY AND RESISTANCE:
TRANSFORMATIONS OF SOCIAL AND RELIGIOUS IDENTITY
IN THE TEMPORARILY OCCUPIED TERRITORIES
OF UKRAINE

Oleksandr Poznii^{1,2}, Yuliia Horbova^{1,3}, Alla Yaroshenko⁴

МІЖ КОНФОРМІЗМОМ І СПРОТИВОМ: ТРАНСФОРМАЦІЇ
СОЦІАЛЬНОЇ ТА РЕЛІГІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ НА
ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ

Олександр Позній, Юлія Горбова, Алла Ярошенко

Abstract. This article explores the transformation processes of social and religious identity among residents of the temporarily occupied territories of Ukraine under prolonged political, informational, and symbolic pressure from the Russian Federation. The study applies a multi-paradigmatic approach, combining symbolic interactionism, social identity theory, and the concept of social resistance. Based on a mixed-methods design—including 26 in-depth interviews and a quantitative survey of over 2,000 respondents—the research documents the dominance of a hybrid identity that oscillates between external conformity and latent resistance. The findings reveal a marked divergence between public and private self-identification, particularly concerning national affiliation, language use, and participation in religious life. The study also identifies the increasing instrumentalization of the religious sphere for propagandistic purposes and shows that return migration to the occupied territories is primarily driven by household and economic factors rather than ideological support for the occupying authorities. The results are of particular importance for further understanding of identity changes in crisis conditions and expand the understanding of multilevel transformational processes that arise under the influence of occupation.

Keywords: temporarily occupied territories, social identity, religious identity, conformity, resistance, hybrid identity, social conflict, propaganda

Анотація. У статті досліджуються процеси трансформації соціальної та релігійної ідентичності мешканців тимчасово окупованих територій України в умовах тривалого політичного, інформаційного та символічного тиску з боку Російської Федерації. Робота репрезентує поліпарадигмальний підхід до вивчення запропонованої проблематики, поєднуючи символічний

¹ Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Ukraine

² oleksandr_poznii@kneu.edu.ua, <https://orcid.org/0009-0006-5673-7775>

³ horbova.yuliia@kneu.edu.ua, <https://orcid.org/0000-0001-6686-0546>

⁴ Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv, Ukraine. yaroshenkonpu@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-8389-7639>

інтеракціонізм, теорію соціальної ідентичності та концепцію соціального спротиву. На основі якісного (26 глибинних інтерв'ю) та кількісного (опитування понад 2000 респондентів) дослідження зафіксовано домінування гібридної соціальної ідентичності, що балансує між зовнішнім конформізмом і латентним спротивом. Встановлено розбіжності між публічною та приватною самоідентифікацією, особливо в питаннях національної приналежності, мови та участі в релігійному житті. Виявлено, що релігійна сфера дедалі частіше використовується як інструмент пропаганди, а повернення на ТОТ зумовлене переважно побутовими й економічними причинами, а не ідеологічною підтримкою окупаційної влади. Отримані результати набувають особливого значення для подальшого осмислення ідентичнісних змін в кризових умовах, та розширюють розуміння різноманітних трансформаційних процесів, які виникають під впливом окупації.

Ключові слова: тимчасово окуповані території, соціальна ідентичність, релігійна ідентичність, конформізм, спротив, гібридна ідентичність, соціальні конфлікти, пропаганда

Вступ

Наукове вивчення проблематики трансформаційних змін у структурі соціальної та релігійної ідентичності в умовах тимчасової окупації Російською Федерацією частини території України на даний час постає вкрай актуальним напрямком досліджень. Окупація супроводжується не лише воєнними діями, але й суттєвими культурними та ціннісними перетвореннями в свідомості населення. На даний час тимчасово окуповані території поступово перетворюються на простори тотального соціального/символічного контролю, в рамках якого окупаційною владою формуються та насаджуються нові наративи національної приналежності, запроваджуються на різних рівнях процеси русифікації, використовуються пропагандистські механізми, під впливом яких суттєво деформуються соціальні уявлення про «своє» та «чуже». У цьому контексті дослідження структурних змін у соціальній та релігійній ідентичності мешканців ТОТ набуває особливої значущості для концептуального розуміння соціальних явищ та процесів, які відбуваються/виникають у зоні конфлікту.

Актуальність соціологічного вивчення цієї теми, по-перше, зумовлена необхідністю фіксації зовнішніх проявів лояльності чи опору до окупаційної влади, а по-друге — визначенням внутрішньої логіки ідентичнісних виборів, які частково формуються на перетині між конформізмом, що обумовлений загальним прагненням людей вижити в кризових умовах, і латентним або відкритим спротивом, який має прояв у різних соціальних практиках. Зміни та зсуви в соціальній ідентичності в умовах окупації можуть не мати радикального, одномоментного характеру, при цьому вони відбуваються переважно поступово — через постійний тиск у соціальному, політичному, релігійному та інформаційному просторі. Така ситуація детермінує появу специфічного типу, який умовно можна класифікувати як «гібридну ідентичність», що зберігає елементи доокупаційного соціального досвіду і при цьому включає адаптивні реакції та поведінкові практики, які проявляються як відповідь на нові умови.

У цьому контексті слід підкреслити, що в сучасному українському соціологічному дискурсі простежується певний дефіцит комплексних ем-

піричних досліджень, присвячених взаємопов'язаності явищ конформізму та спротиву в рамках ідентичнісних трансформацій під час окупації. Здебільшого наявні наукові пошуки присвячені тематиці колабораціонізму, вивченню довіри до окупаційних інституцій, проте практично не вивчаються складні, багаторівневі процеси трансформації соціальної та релігійної самоідентифікації під впливом маніпуляції символами, пропаганди й вимушеної адаптації. Таким чином, запропонована тема пропонує можливість як емпірично зафіксувати ідентичнісні зміни під час окупації, так і розширити розуміння різнорівневих трансформаційних процесів, які виникають під впливом окупації.

Метою даної статті є визначення та осмислення механізмів трансформації соціальної та релігійної ідентичності мешканців тимчасово окупованих територій України, які виникають під пропагандистським впливом окупаційних інституцій. Окрема дослідницька увага спрямована на аналіз проявів конформізму або спротиву від місцевих жителів, окремо ці процеси розглядаються у часовій та регіональній ретроспективі окупації.

Аналіз наукових досліджень з обраної проблематики

Перш ніж перейти до розгляду досліджень та публікацій, які, на нашу думку, є вкрай важливими в контексті обраної нами наукової оптики, зауважимо, що запропонована проблематика має поліпарадигмальний характер, тому буде репрезентуватися крізь призму низки підходів та концепцій. Спочатку розглянемо одне з ключових для нас понять конформність. Вона здебільшого формується під впливом комплексу механізмів соціального контролю та різних інституцій, причому на даний час засоби масової інформації відіграють цілком вирішальну роль у її прояві [1]. Зауважимо, що феномен соціального конформізму постає певною універсалією для різних культур, хоча ступінь конформності може суттєво відрізнятися та мати різні прояви [2]. Наукові пошуки низки дослідників дозволяють визначити, що конформістська поведінка може вплинути на сутнісні характеристики адаптації людини до зовнішнього середовища та мати частково негативні прояви, особливо в кризових/воєнних умовах. Наукове вивчення індикаторів конформізму має ключове значення для розуміння різноманітних соціальних явищ і розробки ефективної політики, особливо щодо боротьби із протиправною поведінкою та проявами колаборації в умовах окупації [3].

У цьому контексті протилежним явищем до конформізму є соціальний спротив. В межах якого різні соціальні групи намагаються протистояти домінуючому впливу здебільшого владних інституцій і різних культурних норм, які за певних обставин не сприймаються як соціально прийнятні практики та мають тенденцію до певного соціального дистанціювання/відторгнення. Наукову концептуалізацію цього явища можна знайти в роботах G. Sage, B. Beal, M. Hynes, D. McFarland, N. Fox та інших дослідників [4, 5, 6, 7, 8]. Хоча сам спротив за певних обставин має потенціал змінити домінуючі соціальні відносини, він часто стикається з протиріччями та пристосуваннями, які можуть виникати при трансформації соціально-економічного та політичного простору, особливо в умовах тривалої окупації та цілеспрямованого впливу пропаганди.

Зауважимо, що під впливом як конформізму, так і соціального спротиву відбуваються й суттєві зміни в соціальній ідентичності населення. У цьому контексті звернемо увагу власне на теорію соціальної ідентичності, в межах якої науковці намагаються пояснити роль самоідентифікації в групових процесах та міжгрупових відносинах [9, 10, 11]. Наявними є й спроби категоризації різних видів соціальної ідентичності — індивідуальної, інтеракційної, інституційної [12]. Слід підкреслити, що для нашого дослідження важливим є й розгляд однієї зі складових соціальної ідентичності, а саме етнічної та національної. У межах цього напрямку особливої уваги заслуговують роботи В. Євтуха щодо тематики поліетнічності [13].

У межах релігійного простору також формуються й особливі прояви ідентичності. Так, на думку, М. Wetherell «релігійна ідентичність є складним соціальним явищем, яке охоплює соціальні межі як релігійних/конфесійних спорідненостей, так і відмінностей» [14, С. 36]. Це явище відіграє вирішальну роль у формуванні психологічних/соціальних процесів, пропонуючи унікальний «сакральний» світогляд і певне місце/приналежність до певної релігійної спільноти. Релігійна ідентичність може сприяти як соціальному благополуччю, так і призводити до негативних наслідків, якщо виникають релігійні конфлікти [15]. У цьому контексті вивчення трансляції/передачі релігійної ідентичності між поколіннями є вкрай актуальним науковим напрямком, що включає різні виміри: груповий, емоційний, етичний, культурний [16]. Попри те, що релігійна ідентичність є скоріше сталим явищем, вона може зазнавати суттєвих змін під впливом різних факторів. Так, низка науковців розглядають трансформацію релігійної ідентичності в контексті глобалізації, цифровізації різних соціальних процесів та соціальних змін [17, 18, 19].

У нашому дослідженні ми поєднуємо всі означені соціологічні категорії та розглядаємо їх прояви в межах тимчасової окупації частини територій України Російською Федерацією, в умовах якої мають прояви як соціальний супротив і конформізм, так і зміни ідентичностей. На даний час наявними є низка скоріше поодиноких досліджень, спрямованих на вивчення цієї проблематики. Так, згідно з науковими пошуками А. Осіпчук та А. Суслова, ставлення українців до мешканців окупованих територій загалом нейтральне або скоріше негативне, що потенційно вказує на прояви соціальної напруги та бажання дистанціюватися від проблем людей, які опинилися в таких умовах [20, С. 102]. Однією з конформних відповідей постає й явище колабораціонізму з окупаційною владою, при цьому воно може проявлятися як на рівні привілейованих соціальних груп, так і маргінальних [21, С. 7]. В цьому контексті Н. Никифорова зазначає, «що молодь, як соціальна група, на яку спрямований достатньо суттєвий пропагандистський вплив, стикається як із низкою соціально-економічних проблем, так і з пошуками власної ідентичності» [22, С. 31]. Так, в окупованих містах (на прикладі м. Бердянськ) мешканці сприймають своє оточення як чуже та вороже, а окупанти при цьому впроваджують політику «урбіциду», щоб зруйнувати соціальну єдність і нав'язати своє бачення минулого та майбутнього [23]. Наявними є й наукові дослідження спротиву саме окупації. Наприклад, політичне дистанціювання та відсутність довіри до окупантів можуть посилити спротив [24], а на схильність до активного

чи латентного спротиву також впливає й поведінка окупанта [25]. Розуміння цих факторів має вирішальне значення для розуміння різноманітних реакцій на ситуацію окупації та умов соціальної нестабільності.

Попри зростаючий інтерес до теми ідентичності в умовах окупації, більшість наявних досліджень зосереджуються на окремих аспектах — політичних орієнтаціях, проявах колабораціонізму, ставленні до державних інституцій чи питаннях медіавпливу. Натомість комплексні наукові заміри та емпіричне вивчення саме трансформацій соціальної та релігійної ідентичності в умовах воєнної окупації лишаються доволі фрагментарними в межах українського наукового дискурсу. Наявні тільки поодинокі роботи, які б одночасно враховували динаміку конформізму, спротиву та змін у релігійній поведінці на теренах ТОТ. У цьому контексті запропоноване дослідження заповнює важливу наукову лакуну, фокусуючись на ідентичнісних стратегіях виживання, пристосування та спротиву, які виникають під впливом окупації.

Методологія

Для надання емпіричної репрезентації запропонованої проблематики звернемося до результатів унікального соціологічного дослідження «Ідентичність на тимчасово окупованих територіях: адаптація, виживання, трансформації», проведеного командою Active Group за участі авторів [26]. Збір емпіричної інформації складався з двох комплексних етапів. Перший етап дослідження стосувався отримання якісної пояснювальної інформації, яка надала можливість певним чином реконструювати суб'єктивні смисли, які люди вкладають у поняття «свій/ чужий», віри, а також виявити практики адаптації та спротиву в повсякденному житті та поведінкових практиках. Теоретичним підґрунтям цього етапу стало використання інтерпретативної соціологічної парадигми та використання потенціалу символічного інтеракціонізму, відповідно до яких ідентичність формується через соціальні взаємодії й інтерпретацію символів, що циркулюють у соціальному середовищі. У цьому контексті доцільним є й використання теорії соціальної дії, яка надає можливість інтерпретації значущості індивідуальних мотивацій у прийнятті як особистісних, так і групових рішень і побудові моделей адаптаційної поведінки за умов окупації. Використовуючи пояснювальний потенціал цих парадигм, ми можемо підкреслити, що мешканці ТОТ постають не лише як об'єкти зовнішнього впливу (окупаційної влади, релігійних інституцій та пропагандистських механізмів), а й як актори, що свідомо або інтуїтивно конструюють власні сценарії/практики дій — від мовчазної лояльності або колабораціоналізму до прихованого чи відкритого спротиву. Концептуально важливим для нашого дослідження постає й використання наративного підходу до інтерпретації соціальної інформації, в рамках якого особисті історії інформантів розглядаються крізь призму пояснювальних кейсів.

Для отримання емпіричної пояснювальної інформації нами був обраний дослідний потенціал методу глибинного напівструктурованого інтерв'ю з використанням опитувальника (гайду інтерв'ю). Для забезпечення безпеки інформантів (які особливо на новоокупованих територіях висловлю-

вали побоювання щодо участі в інтерв'ю, оскільки могли б потрапити під фізичну розправу з боку окупаційної влади) всі інтерв'ю проводилися за допомогою месенджерів (WhatsApp, Telegram, Signal). Було опитано 26 респондентів, які проживають на території тимчасово окупованих територій. Вибір респондентів відбувався методом «снігової кулі», спираючись на залишкові особисті контакти інтерв'юєрів у даній області. Збір даних відбувався у період з грудня 2024 по січень 2025 року. Особливу увагу було приділено етичності дослідження: анонімність, добровільність участі та захист персональних даних були визначені нами як основний дослідний пріоритет на кожному етапі проведення опитувань. Соціально-демографічний портрет респондентів виглядає наступним чином:

Таблиця 1. Соціально-демографічний портрет респондентів

Стать		Вік респондента		Область проживання	
Чоловіки	12	18–35	4	Донецька область	10
Жінки	14	36–55	16	Луганська область	3
		>55	6	Херсонська область	3
				Запорізька область	5
				АР Крим	5

Другим етапом нашого дослідження стало репрезентативне кількісне онлайн-опитування. Воно мало на меті валідувати та поглибити інформацію, отриману під час інтерв'ю, зафіксувати відповідні тенденції, дослідити їхню поширеність серед населення України та визначити відповідні статистичні зв'язки між окремими елементами соціальної ідентичності та релігійної практики. У цьому контексті базовою теоретичною рамкою виступає теорія соціальних репрезентацій, яка дозволяє пояснити, як формуються й укорінюються уявлення про «своє» і «чуже», «нормальне» і «ненормальне/відхилене» в умовах воєнної пропаганди, релігійної поляризації та маніпулятивного тиску. Крім того, для інтерпретації отриманих кількісних даних застосовуються положення теорії національної ідентичності, яка надає можливість розглядати націю як уявлену спільноту, яка підтримується через ритуали, медіа і різні політичні наративи. В умовах окупації такі уявлення безумовно зазнають трансформацій у різних соціальних просторах.

Для збору кількісної статистичної інформації було обрано метод CAWI-опитувань, який базувався на основі дослідного інструментарію (анкети), розробленого за результатами обговорень з експертами, дотичними до обраної проблематики, з відповідними коригуваннями, внесеними після опрацювання інформації з глибинних інтерв'ю. Опитування проводилося з 10 по 14 січня 2025 року. Вибіркова сукупність — понад 2000 респондентів, що дозволяє говорити про репрезентативність результатів із допустимою статистичною похибкою — до 1,46% при 95% довірчому інтервалі (з урахуванням дизайн-ефекту).

Виклад основних результатів

Тимчасову окупацію Російською Федерацією частин територій України умовно можна поділити на дві хвили: 1 хвиля — починаючи з 2014 року. У цей період як військовим характером, так і умовно мирним шляхом за допомогою механізмів псевдореферендумів було окуповано територію АРК Крим та частини Донецької та Луганської областей. Мешканці цих територій більше десяти років знаходилися під пропагандистським та маніпулятивним впливом окупаційної влади, яка намагалась активно змінювати суспільну свідомість та ідентичнісні компоненти, зокрема під впливом Російської Православної Церкви. З 2022 року з початком повномасштабного російського вторгнення окупації зазнали частини територій Херсонської та Запорізької областей. Їхні мешканці опинилися у стані як військової, так і інформаційної блокади. Окупантами були запущені ті самі механізми пропаганди, які вже були апробовані під час першої хвилі окупації — насадження наративів російської величч, повернення «ісконних російських» земель тощо. Оскільки ці території перебувають під окупацією набагато менше часу, ймовірно, зміни в соціальній та релігійній ідентичності можуть бути не настільки суттєвими. Для того щоб емпірично зафіксувати ідентичнісні трансформації, основні смислові наративи та фрейми, надані респондентами з тимчасово окупованих територій, будуть розподілені на два типи: 1 хвиля («староокуповані території»); 2 хвиля («новоокуповані території»). Для конкретизації змін у суспільній свідомості українців по відношенню до мешканців ТОТ будуть використані результати кількісної складової дослідження. Отже, перейдемо до викладення основного матеріалу.

Трансформації в соціальній ідентичності

Одним із ключових індикаторів, які дозволяють визначити ідентичнісні показники, є власне те, ким себе вважають мешканці тимчасово окупованих територій. Отримані наративи [26, С. 3] дозволяють нам зафіксувати, що власне питання соціальної самоідентифікації для інформантів, які вимушені залишатись на тимчасово окупованих територіях, є складним і багаторівневим. Умовна більшість інформантів чітко вказує на відмінність етнічної приналежності та власне формально наданого російського громадянства. При цьому сам характер самоідентифікації суттєво залежить від області та часових рамок окупації.

Можемо визначити наступні тенденції щодо специфіки національної самоідентифікації. Для староокупованих територій наявні два домінуючих наративи: показове віднесення себе саме до мешканців конкретної області/міста — «донецчани», «луганчани» тощо. Респонденти, які висловлюють такі думки, здебільшого умовно протиставляють себе як українцям, так і росіянам — підкреслюючи скоріше свою територіальну унікальність. При цьому слід відмітити, що для українців, які вже понад десять років знаходяться під пропагандистським впливом окупаційної влади, достатньо поширеною є самоідентифікація себе як росіян. Частина інформантів це пояснює історичним відношенням цих територій до Росії, спільним

радянським минулим чи більш прагматичними міркуваннями — отриманням російського громадянства/паспорта, що дозволяє отримувати певні соціально-економічні переваги. В цьому контексті ми можемо спостерігати загалом негативні прояви конформності — тобто люди не звертають особливої уваги на власну національну ідентичність і готові пристосовуватись до оточуючих соціально-політичних змін при можливості отримати умовні «бонуси».

На новоокупованих територіях (Запорізька, Херсонська обл.) переважна більшість інформантів вважають себе все ж таки українцями, але публічно намагаються не декларувати цього через страх переслідувань та фізичної розправи. Відкрите позиціонування себе як українця вважається респондентами як вкрай небезпечне. Превалююча більшість акцентує увагу на масовому виїзді людей, лояльних до України (здебільшого в перші роки війни). Серед тих, хто залишився, переважають ті, хто за особистих обставин не може вдатися до такого кроку, нейтральні (без чіткої політичної позиції/пристосування) або проросійськи налаштовані мешканці. Цікавою є тенденція, що неодноразово респонденти ідентифікують себе як російськомовні українці, що в цілому відповідає мовленнєвій специфіці цих регіонів. Хоча чимало мешканців новоокупованих регіонів усе ще ідентифікують себе українцями, на практиці превалює стратегія приховування цієї ідентичності з міркувань безпеки.

Трансформацію соціальної ідентичності, зокрема національної, можна зафіксувати на основі спостережень інформантів щодо умовної кількості людей, які себе вважають українцями або відносять себе до росіян. Базуючись на відповідях респондентів на питання «Чи багато людей, які вважають себе росіянами або українцями?» [26, С. 4], можна зробити висновки про те, що чим довше триває окупація, тим більше українців, які залишилися на тимчасово окупованих територіях, схильні ототожнювати себе з громадянами Росії. Здебільшого це відбувається не з ідеологічних міркувань, а з позиції забезпечення власної безпеки та адаптації до кризових умов. Респонденти, які вважають себе українцями, намагаються не афішувати це, особливо на староокупованих територіях, де публічна проукраїнська позиція сприймається як суспільно неприйнятна. На новоокупованих територіях ще зберігається значна кількість мешканців, які ідентифікують себе як українці. Однак і там помітна тенденція до зменшення цієї частки — під тиском пропаганди, потенційних чи явних репресій. Суттєва кількість мешканців староокупованих територій публічно декларують себе росіянами або «громадянами ДНР/ЛНР». Просторова та інформаційна ізоляція детермінують поступове витіснення української ідентичності. Штучно створені умови життя на ТОТ створюють простір для примусової русифікації в приватному, освітньому та публічному просторі. Отримання російського паспорта здебільшого сприймається як необхідна та нав'язана умова виживання, проте в деяких випадках і як маркер ідентичності.

Як було зафіксовано в теоретичному обґрунтуванні нашої роботи, мова є одним із факторів, який формує ідентичність різних соціальних груп. В цьому контексті респондентам було поставлено проєктивне запитання «Чи впливає мова, якою говорить людина на те, ким вона себе вважає?» [26, С. 5]. Тематика зв'язку між мовою спілкування та національною ідентичністю є достатньо емоційно чутливою і часто використовується в про-

пагандистських цілях для виправдання різних політичних та маніпулятивних дій або певної делегітимізації ідентичності. Втім, більшість інформантів демонструють достатньо чітке розмежування цих понять. Так, згідно з думками респондентів, незалежно від регіону їх мешкання, мова спілкування не є визначальним чинником/проявом ідентичності. Неодноразово акцентується увага на тому, що людина може говорити російською і при цьому вважати себе українцем, або навпаки. Проукраїнськи налаштовані опитувані пов'язують мову з багатокomпонентними процесами самоусвідомлення. Згідно з їх висловлюваннями, мова певним чином формує світоглядні позиції та дійсно має вплив на відчуття належності до нації. Низка респондентів прямо вказує на те, що протиставлення мови і національності — це скоріше штучно створений та нав'язаний дискурс, який практично не відповідає реальному світосприйняттю мешканців ТОТ. Примітно, що ці конотації не мають суттєвої залежності від того, де на даний час перебувають інформанти (староокуповані чи новоокуповані території). В цьому контексті звернемось до кількісної складової нашого дослідження.

Таблиця 2. Розподіл відповідей респондентів на питання «Тема мови більше об'єднує чи розділяє Україну?»

Виключно об'єднує	7,6
Більше об'єднує	21,2
Більше розділяє	38,5
Виключно розділяє	20,5
Важко відповісти	12,2

Як ми бачимо, згідно з результатами опитування, більше половини респондентів сприймають мовне питання як здебільшого чинник розділення, а не об'єднання мешканців країни. Об'єднуючі показники: можемо зазначити, що 59% опитаних вважають, що тема мови більше або виключно розділяє країну, що скоріше вказує на поляризуючий потенціал цієї теми. Натомість лише 28,8% схильні вважати мову об'єднавчим фактором. Цей дисбаланс репрезентує наявний складний соціокультурний статус мовної проблематики в умовах війни, коли мовна ідентичність дедалі частіше стає маркером громадянської лояльності або приналежності до «свого» культурного простору. Для суттєвої кількості мешканців України російська мова ототожнюється з ворожою та суспільно неприйнятною.

Продовжуючи дослідження маркерів ідентичності, зауважимо, що культурні традиції, які мають прояви в різних святкових практиках (світські та релігійні свята), займають суттєве місце в житті та світосприйнятті людей. Одним із механізмів пропагандистського впливу окупаційної влади є примусове насадження свят, які відносяться до російських традиційних наративів, та активне агресивне витіснення українських свят. Відповіді інформантів на питання «Чи святкують люди українські/російські свята?» надали можливість визначити, як саме виглядає ця частина життя населення на тимчасово окупованих територіях [26, С. 6].

В окупаційних умовах святкування українських державних та місцевих свят набуває нових, прихованих форм або взагалі зникає з публічного простору. Інформанти незалежно від територіального розміщення вка-

зують, що відповідно до побудованого російського дискурсу, відзначення українських свят є повністю неможливим у публічному форматі. Проукраїнськи налаштовані мешканці змушені обмежуватися приватними, вузькими родинними практиками святкування, здебільшого вдома. Частина респондентів, особливо молодь, сприймає святкову символіку виключно утилітарно — як можливість для проведення дозвілля (Новий рік, День народження). Вони не надають значення політичному чи ідентифікаційному контексту свята. Низка проросійськи налаштованих опитуваних висловлюють суттєве обурення щодо змін у церковному календарі в Україні. Такі зміни інтерпретуються ними як прояв втручання влади в релігійний простір та сприймаються вкрай негативно. Особливо яскраво ця тенденція прослідковується на староокупованих територіях. Фіксуються прояви втрати пам'яті про значущість українських державних святкових дат, що є результатом тривалого впливу інформаційної ізоляції та пропаганди. На всіх ТОТ російські державні та радянські свята офіційно продовжують святкуватися та набувають прояву обов'язкових «культових» практик. Так, до умовно традиційного набору радянських та російських свят — 9 травня (День Перемоги) й 23 лютого (День радянської армії) — додалися такі дати, як «День Росії», «День народної єдності», а також регіональні свята нового типу, типу «Дня воз'єднання ДНР із РФ». Це вказує на поступову імплементацію стратегії культурної інтеграції та символічного закріплення контролю над тимчасово окупованими територіями з боку Росії.

Слід звернути увагу, що попри повну заборону відзначання українських свят на територіях ТОТ, примітною є кількість інформантів, здебільшого з новоокупованих територій, які їх святкують, намагаючись зберегти як свою національну ідентичність, так і чинити спротив впливу російської пропаганди, яка намагається різними механізмами впливати на суспільну свідомість. Вони ж декларують відсторонення від участі в російських святкуваннях. Водночас інформанти визнають, що на рівні міської інфраструктури й наявного медіапростору створюється відповідна «атмосфера», яка стимулює примусову участь або принаймні пасивну присутність на святкових заходах.

Трансформації в релігійний ідентичності

Релігійна тема в інтерв'ю виявилася достатньо складною для аналізу. Більшість респондентів не вказують, що є віруючими, і здебільшого до церкви ходять зрідка. За їх спостереженнями, відвідувачі — це переважно люди похилого віку. Водночас у контексті війни для частини мешканців віра, а не церковні інституції, стають джерелом моральної опори та підтримки та визначаються як спосіб впоратися зі страхом невизначеності та постійною загрозою для життя — як від окупантів, так і від обстрілів [26, С. 10].

Інформанти здебільшого не помічають наявності відкритої політичної пропаганди в церквах, але зазначають, що знають про те, що в молитвах поминають російських воїнів та бажають перемоги армії РФ. За спостереженнями опитуваних, навіть у зруйнованих містах насамперед відновлюються храми, до яких спрямовуються російські настоятелі. Це вказує на

розуміння окупаційною владою важливості церкви як інструменту формування лояльності до Росії. Інформанти з новоокупованих територій висловлюють певний спротив щодо відвідування церков під патронатом російської православної церкви та вказують, що люди відмовляються відвідувати їх навіть на важливі церковні свята.

Відповіді респондентів надали можливість зафіксувати й певні пропагандистські механізми, які використовує окупаційна влада в релігійній сфері, намагаючись змінювати свідомість мешканців через поєднання сакральних практик з маніпулятивним впливом [26, С. 10]. Релігійне середовище на тимчасово окупованих територіях все більше використовується Росією як канал трансляції політичної пропаганди, зокрема через проповіді, церковні обряди та медіаприсутність РПЦ (наявні згадки щодо трансляцій проповідей через різні канали ЗМІ — телебачення, соціальні мережі, радіо тощо). Слід звернути увагу на те, що фіксуються випадки молитов, спрямованих на підтримку російської армії, в яких присутні згадки про «захисників», заклики до «єдності православних народів» та навіть згадування монархічних образів, таких як «молитви за царя». Іноді цей образ ретранслюється на постать президента РФ. Ці практики свідчать про спробу сакралізувати та певним чином легітимувати воєнну агресію, надати їй релігійного виправдання, використовуючи мову примирення як ширму для поширення окупаційного тиску.

В цьому контексті варто звернути увагу на різну глибину впливу. Так, можемо спостерігати тенденцію, що респонденти з новоокупованих територій частіше дізнаються про певні заполітизовані меседжі церкви з новин або публічних заяв (оскільки намагаються дистанціюватися від фізичної присутності на цих заходах), тоді як на староокупованих територіях цей вплив набув більш поширеного та повсякденного характеру. Низка інформантів чітко вказує на наявність пропаганди в межах релігійних обрядів, інші ж скоріше заперечують таке явище, при цьому вказуючи на його наявність у медійному полі. Така інституційна амбівалентність релігійної сфери формує ситуацію, в якій церква зберігає зовнішній образ духовної опори, але фактично функціонує як вкрай потужний ретранслятор окупаційної ідеології.

Загалом, можна зафіксувати певний варіант соціальної мутації, тобто поєднання проявів сакрального і політичного, які характерні для авторитарних режимів, а на тимчасово окупованих територіях України набувають особливих проявів, оскільки населення розглядає церкву як певний моральний авторитет. Це значною мірою сприяє трансформації релігійної ідентичності місцевих мешканців, підміняючи духовні сенси/аспекти сконструйованими інструментами формування лояльності до окупаційної влади.

Пропагандистський вплив на ідентичність

На основі проаналізованої нами літератури можемо підкреслити, що формування ідентичності «росіянина/руського» постає одним з ключових векторів окупаційної політики на тимчасово окупованих територіях. В нашому дослідженні ми так само знайшли цьому підтвердження [26, С. 11].

Жителі тимчасово окупованих територій Донецької, Луганської області та АРК Криму, які вже ідентифікували себе як «росіяни» ще до 2014 року, не потребували додаткового політичного та пропагандистського переконання. Їхня проросійська налаштованість сприймалася окупаційною владою як необхідний базис для своєї легітимації. Низка інформантів вказує на примусове отримання російських паспортів та інтерпретує це як ще один елемент примусової русифікації. Навіть ті, хто не відчуває себе росіянином, змушені були приймати нав'язану юридичну ідентичність, оскільки це дає можливість хоч якось продовжувати існувати/працювати в умовах окупації та забезпечувати свої сім'ї.

Акцентуємо увагу на тому, що потенційна можливість оплачувати/придбати житло, отримати певну фінансову перспективу чи посаду виступає ще одним інструментом залучення місцевого населення до взаємодії з окупантами. Таке явище можна визначити як примусовий конформізм або насаджену колаборацію. Одним із головних інструментів впливу на ідентичність постають і розвинуті практики матеріального заохочення (підвищення пенсій, одноразові виплати, гуманітарна допомога), до яких люди вимушені вдаватися за умов тотального зубожіння. Такі механізми здебільшого спрямовані на пенсіонерів та представників вразливих груп населення. Окрім того, завдяки використанню пропагандистських наративів, як то («російська велич», «історична приналежність», «захист», «повернення до батьківщини»), окупаційна влада намагається створити позитивний та суспільно бажаний образ російської значущості та виправдання будь-яких, здебільшого протиправних дій. Це підкріплюється й обов'язковою наявністю візуальної символіки (прапори, портрети «вождів»), свят і «відроджених» традицій. При цьому інформанти акцентують увагу на тому, що російська влада більше займається заборонаю українського, ніж побудовою російської культурної ідентичності.

Повернення українців на ТОТ

У завершальній частині нашої роботи розглянемо тенденцію повернення українців до тимчасово окупованих територій. Інформацію щодо такого явища було надано інформантами під час проведення глибоких інтерв'ю. Респонденти неодноразово підкреслювали, що знають особисто про такі випадки чи чули від знайомих. Наявні вказівки й на те, що це умовно друга хвиля повернення. Першу хвилю місцеві мешканці спостерігали восени 2022 року, коли люди були вимушені переїхати зі своїх домівок, але після пів року перебування на підконтрольних Україні територіях поверталися на тимчасово окуповані території під впливом різних факторів як особистісних, так і зовнішніх. В рамках кількісного дослідження ця інформація була верифікована.

Отримані результати свідчать про скоріше фрагментовану обізнаність українців щодо повернення людей. Найбільша частка опитуваних — майже 40% — вказує, що особисто таких випадків не знає, але чула про їх існування, при цьому ще 30,4% чули про такі випадки, проте не володіють конкретною інформацією. Такі показники можуть вказувати на наявність у суспільному уявленні певного образу «вимушеного повернення», який

Таблиця 3. Відповіді респондентів на питання «Чи знаєте ви про випадки повернення людей з частини України, підконтрольної українській владі, на тимчасово окуповані території?»

Знаю і багато	12,8
Знаю, але небагато	30,4
Я особисто не знаю, але чув, що такі люди є	36,9
Такого немає, або майже немає	7,5
Важко відповісти	12,4

здебільшого залишається поза межами безпосереднього досвіду, але присутній на рівні чуток, медійної репрезентації або побутового обговорення. Втім, 12,8% підкреслили, що особисто знають про наявну кількість таких випадків. Загалом, попри зафіксовану наявність певного рівня поінформованості, дані свідчать про неоднозначність або часткове усвідомлення уявлень про масштаби й мотиви повернення на тимчасово окуповані території. Ймовірно, це можна пояснити обмеженістю доступної інформації щодо таких випадків та складністю розуміння таких дій. Далі перейдемо до більш детального вивчення визначеної тенденції. Респондентам було поставлене питання щодо визначення факторів/причин повернення людей на тимчасово окуповані території.

Отримана статистична інформація причин/мотивів повернення людей на тимчасово окуповані території репрезентує складну конфігурацію ідентичнісного вибору, сформованого у ситуації соціальної та фінансової невизначеності. Фіксуються й показники які вказують на те, що рішення про повернення в основному не є проявом спротиву українській владі або певним висловлюванням підтримки окупаційної влади, а скоріше навпаки, воно обумовлюється потребою збереження звичних складових соціальної реальності. До них можемо віднести: наявність сім'ї або близьких на тимчасово окупованій території — 67%, відсутність фінансових можливостей для життя на підконтрольній Україні території — 65,7%, та загалом бажання повернутись до умовно звичного життя. Визначені мотиваційні чинники можуть вказувати на латентний конформізм, що має скоріше не ідеологічний чи емоційний прояв, а відноситься до бажання повернутись в умови (при цьому здебільшого не гарантовані), які можуть надати мінімальне відтворення повсякденного життя, хоч і в політично деформованому окупаційному середовищі.

Слід звернути увагу й на достатньо високий рівень пояснювальних характеристик щодо втрати роботи, наявних соціально-економічних адаптаційних труднощів, недостатньої чи фрагментарної підтримки внутрішньо переміщених осіб з боку влади, суму за власною домовкою та знайомими, які залишились під окупацією. Все це вказує на те, що для значної частини вимушено переміщених осіб соціальна ідентичність залишалась вкрай тісно пов'язаною з локальним соціальним та територіальним простором, вкоріненою культурною пам'яттю та усталеними формами громадянського життя, які важко відтворити в нових умовах. В цьому контексті, з одного боку, повернення людей на тимчасово окуповані території має прояв ско-

Таблиця 4. Відповіді респондентів на питання «На ваш погляд, які основні причини спонукають людей повертатися на тимчасово окуповані території?»

Наявність сім'ї або близьких на тимчасово окупованій території	67,0
Відсутність фінансових можливостей для життя на підконтрольній Україні території	65,7
Втрата роботи або джерела доходу в місцях переміщення	51,3
Відсутність можливості адаптуватися до нового місця проживання	36,2
Потреба доглядати за нерухомістю або майном на тимчасово окупованій території	33,3
Брак підтримки або допомоги з боку держави чи гуманітарних організацій	33,1
Ностальгія за домом і звичним способом життя	32,4
Невпевненість у стабільності життя на території підконтрольній Україні	31,2
Психологічний дискомфорт і відчуття ізоляваності в місцях переміщення	22,1
Невдоволення умовами життя в інших регіонах	17,6
Небажання інтегруватися в нову громаду	10,4
Віра в обіцянки окупаційної влади щодо економічних чи соціальних переваг	10,1
Переконаність у швидкому закінченні окупації	9,7
Більш стабільні умови життя на тимчасово окупованій території порівняно з місцями переміщення	5,7
Відчуття безпеки на тимчасово окупованій території через відсутність активних бойових дій	4,5
Відсутність доступу до засобів інформації, що об'єктивно висвітлюють ризики повернення	3,6
Відчуття обов'язку перед рідним краєм	3,1
Інше	1,5
Важко відповісти	7,2

ріше соціального виживання (як відповідь на труднощі адаптації в новому середовищі), а з іншого боку має прояви вимушеної подвійної ідентичності, в межах якої люди визнають себе українцями, але вимушені повертатися в окупаційний простір. Це пояснює й достатньо невелику кількість згадувань щодо віри в обіцянки окупаційної влади щодо економічних чи соціальних переваг — 10,1%, що вказує на те, що відкрите прийняття нової російської ідентичності лишається скоріше винятком, ніж нормою.

Висновки

Підбиваючи підсумки, акцентуємо увагу на ключових результатах проведеного дослідження.

- 1) Ідентичність українців, які залишились на тимчасово окупованих територіях України, перебуває в стані глибокої гібридизації, соціальної мутації й певного рівня адаптивного балансування між зовнішнім конформізмом і здебільшого латентним спротивом. Соціальні та релігійні ідентичності в умовах як довготривалої (понад 10 років), так

- і умовно меншої окупації (3 роки) не постають фіксованими та сталими структурами. Здебільшого їх можна охарактеризувати як плинні конфігурації, які постійно змінюються під впливом політичного та пропагандистського тиску, суттєвої інформаційної ізоляції та втручання навіть у релігійну сферу.
- 2) Особливістю сучасного ідентичнісного поля на тимчасово окупованих територіях є складноструктуроване функціональне розщеплення між публічним і приватним: показова/публічна лояльність до окупаційної влади дедалі більше має характер примусового, вимушеного або раціонального пристосування, тоді як приватна, внутрішня ідентичність – зокрема національна та релігійна – зберігається у формі пам'яті, мовної (прихованої) практики, родинних зв'язків або звичних традиційних практик.
 - 3) Окремим вектором трансформації соціального простору на тимчасово окупованих територіях є релігійна сфера, де інституційна присутність РПЦ супроводжується пояснювальною сакралізацією військової агресії та нав'язуванням мілітаризованої релігійної риторики, яка має прояв у практиках молитв та служінь.
 - 4) Мотиви повернення до тимчасово окупованих територій пов'язані переважно з побутовими, економічними та сімейними/родинними факторами, тоді як моральні або ідеологічні чинники мають незначний вплив. Це ще раз підкреслює, що ідентичнісна трансформація не є наслідком свідомої підтримки окупаційного порядку, а формується в умовах нестабільного соціально-економічного середовища та адаптаційних труднощів.
 - 5) Емпірично зафіксованою ознакою окупаційної політики РФ є впровадження системного соціально-ідеологічного контролю, що виявляється в зміні календаря свят, домінуванні пропаганди в освітньому, культурному та релігійному просторах. У відповідь на це місцеве населення демонструє амбівалентні практики поведінки, де підтримка або участь у штучно сконструйованих ритуалах/заходах часто не є результатом зміни ідентичності, а радше – зовнішньою адаптацією при збереженні внутрішньої лояльності до України.

Література

- [1] Mišović, Dušan. 2022. Conformity and Deviance. *Sociológia - Slovak Sociological Review* 54 (6): 523–538. <https://doi.org/10.14712/23363525.2022.6>
- [2] Xue, Yang. 2023. Conformity and Collective Memory: The Influence of Group Identity. *The Proceedings of the National Academy of Sciences* 120 (12). <https://doi.org/10.61173/tpnq8k30>
- [3] Patacchini, Eleonora, and Yves Zenou. 2010. Social Networks and Parental Behavior in the Intergenerational Transmission of Religion. *SSRN Electronic Journal*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.1622142>
- [4] Sage, George H. 2007. Resistance. *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*, edited by George Ritzer. Blackwell Publishing. <https://doi.org/10.1002/9781405165518.wbeoss238>

- [5] Beal, Becky. 1995. Disqualifying the Official: An Exploration of Social Resistance through the Subculture of Skateboarding. *Sociology of Sport Journal* 12 (3): 252–267. <https://doi.org/10.1123/ssj.12.3.252>
- [6] Hynes, Maria. 2013. Reconceptualizing Resistance: Sociology and the Affective Dimension of Resistance. *The British Journal of Sociology* 64 (4): 559–577. <https://doi.org/10.1111/1468-4446.12038>
- [7] McFarland, Daniel A. 2004. Resistance as a Social Drama: A Study of Change-Oriented Encounters. *American Journal of Sociology* 109 (6): 1249–1318. <https://doi.org/10.1086/381913>
- [8] Fox, Nick J., and Pam Alldred. 2017. Social Structures, Power and Resistance in Monist Sociology: (New) Materialist Insights. *Journal of Sociology* 53 (4): 792–808. <https://doi.org/10.1177/1440783317730615>
- [9] Hogg, Michael A. 2016. Social Identity Theory. *Understanding Peace and Conflict Through Social Identity Theory*, edited by Shelley McKeown, Reeshma Haji, and Neil Ferguson, 3–17. Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-29869-6_1
- [10] Marilyn B. Brewer. 2001. Identity Problems in Multinational Societies. *Political Psychology* 22 (2): 267–282. <https://doi.org/10.1111/0162-895X.00229>
- [11] Hornsey, Matthew J. 2008. Social Identity Theory and Self-Categorization Theory: A Historical Review. *Social and Personality Psychology Compass* 2 (1): 204–222. <https://doi.org/10.1111/j.1751-9004.2007.00066.x>
- [12] Jenkins, Richard. 2000. Categorization: Identity, Social Process and Epistemology. *Current Sociology* 48 (3): 7–25. <https://doi.org/10.1177/0011392100048003003>
- [13] Євтух, Володимир. 2014. Поліетнічність як конструкт *modus vivendi*. *Сучасні тенденції модернізації суспільства*. 4: 70–78. <https://stmm.in.ua/archive/ukr/2014-4/8.pdf>
- [14] Werbner, Pnina. 2010. Religious Identity. *The SAGE Handbook of Identities*, edited by Margaret Wetherell and Chandra T. Mohanty. SAGE Publications. <https://doi.org/10.4135/9781446200889.n14>
- [15] Ysseldyk, Renate, Kimberly Matheson, and Hymie Anisman. 2010. Religiosity as Identity: Toward an Understanding of Religion from a Social Identity Perspective. *Personality and Social Psychology Review*. 14 (1): 60–71. <https://doi.org/10.1177/1088868309349693>
- [16] Hervieu-Léger, Danièle. 1998. Religion as a Chain of Memory. *International Sociology* 13 (2): 213–229. <https://doi.org/10.1177/026858098013002005>
- [17] Herbert, David. 2006. Religion and Civil Society: Rethinking Public Religion in the Contemporary World. *Nova Religio* 10 (2): 137–142. <https://doi.org/10.1525/NR.2006.10.2.137>
- [18] Coleman, Simon, and Peter Collins, eds. 2006. Religion, Identity and Change: Perspectives on Global Transformations. Routledge. <https://www.routledge.com/Religion-Identity-and-Change-Perspectives-on-Global-Transformations/Coleman-Collins/p/book/9781138275874>
- [19] Титаренко, В. 2021. Трансформація релігійної ідентичності в контексті глобалізації: причини та наслідки. *Cxid*. 1 (1), 43–47. [https://doi.org/10.21847/1728-9343.2021.1\(1\).225560](https://doi.org/10.21847/1728-9343.2021.1(1).225560)

- [20] Осипчук, А., і Суслов, А. 2024. Виклики для соціальної згуртованості після деокупації: соціально-політична реінтеграція та ставлення до мешканців тимчасово окупованих територій. *Наукові записки НаУКМА. Соціологія* 7: 97–111. <https://doi.org/10.18523/2617-9067.2024.7.97-111>
- [21] Зубченко, Олександр. 2022. Колабораціонізм як проблема: фактори та особливості формування в умовах російської окупації. *Політичне життя*. 3 (55): 75–80. [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.3\(55\).269530](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.3(55).269530)
- [22] Никифорова Н., Чаплик М. та Сікорська І. 2022. Повсякденне життя абітурієнтів освітніх центрів «Донбас-Україна» (Соціологічне дослідження). *Міжнародний науковий журнал університетів та лідерства*. (14), 30–41. <https://doi.org/10.31874/2520-6702-2022-14-30-41>
- [23] Курило, Н. О. 2019. Погляд молоді з тимчасово окупованих територій на події в Україні 2014–2019 рр. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки* 6(329) Ч.1: 16–25. [https://doi.org/10.12958/2227-2844-2019-6\(329\)-1-16-25](https://doi.org/10.12958/2227-2844-2019-6(329)-1-16-25)
- [24] Collard-Wexler, Adam. 2013. Rebel Alliances and Civilian Cooperation: The Logic of Collective Insurgency. *Columbia University Academic Commons*. <https://doi.org/10.7916/D8BZ6D8M>
- [25] Darden, Keith. 2009. Resisting Occupation: Mass Schooling and the Creation of Durable National Loyalties. Manuscript, Georgetown University. <https://keithdarden.wordpress.com/wp-content/uploads/2009/11/book-overview.pdf>
- [26] Active Group. 2025. Звіт за результатами глибинних інтерв'ю з респондентами з тимчасово окупованих територій (ТОТ) за темою «Ідентичність». <https://activegroup.com.ua/2025/03/26/identichnist-na-okupovanih-teritoriyax/>

References

- [1] Mišovič, D. 2022. Conformity and deviance. *Sociológia - Slovak Sociological Review*, 54(6), 523–538. <https://doi.org/10.14712/23363525.2022.6>
- [2] Xue, Y. 2023. Conformity and collective memory: The influence of group identity. *The Proceedings of the National Academy of Sciences*, 120(12). <https://doi.org/10.61173/tpnq8k30>
- [3] Patacchini, E., & Zenou, Y. 2010. Social networks and parental behavior in the intergenerational transmission of religion. *SSRN Electronic Journal*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.1622142>
- [4] Sage, G.H. 2007. Resistance. *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*. G. Ritzer (Ed.), Blackwell Publishing. <https://doi.org/10.1002/9781405165518.wbeoss238>
- [5] Beal, B. 1995. Disqualifying the official: An exploration of social resistance through the subculture of skateboarding. *Sociology of Sport Journal*, 12(3), 252–267. <https://doi.org/10.1123/ssj.12.3.252>
- [6] Hynes, M. 2013. Reconceptualizing resistance: Sociology and the affective dimension of resistance. *The British Journal of Sociology*, 64(4), 559–577. <https://doi.org/10.1111/1468-4446.12038>

- [7] McFarland, D. A. 2004. Resistance as a social drama: A study of change-oriented encounters. *American Journal of Sociology*, 109(6), 1249–1318. <https://doi.org/10.1086/381913>
- [8] Fox, N. J., & Alldred, P. 2017. Social structures, power and resistance in monist sociology: (New) materialist insights. *Journal of Sociology*, 53(4), 792–808. <https://doi.org/10.1177/1440783317730615>
- [9] Hogg, M. A. 2016. Social identity theory. *Understanding peace and conflict through social identity theory*. S. McKeown, R. Haji, & N. Ferguson (Eds.), Springer. p. 3–17. https://doi.org/10.1007/978-3-319-29869-6_1
- [10] Brewer, M. B. 2001. Identity problems in multinational societies. *Political Psychology*, 22(2), 267–282. <https://doi.org/10.1111/0162-895X.00229>
- [11] Hornsey, M. J. 2008. Social identity theory and self-categorization theory: A historical review. *Social and Personality Psychology Compass*, 2(1), 204–222. <https://doi.org/10.1111/j.1751-9004.2007.00066.x>
- [12] Jenkins, R. 2000. Categorization: Identity, social process and epistemology. *Current Sociology*, 48(3), 7–25. <https://doi.org/10.1177/0011392100048003003>
- [13] Evtukh, V. 2014. Polietnichnist' yak konstrukt modus vivendi. *Suchasni Tendentsiyi Modernizatsiyi Suspilstva*, 4, 70–78. <https://stmm.in.ua/archiv/ukr/2014-4/8.pdf>
- [14] Werbner, P. 2010. Religious identity. *The SAGE Handbook of Identities*. M. Wetherell & C. T. Mohanty (Eds.). SAGE Publications. <https://doi.org/10.4135/9781446200889.n14>
- [15] Ysseldyk, R., Matheson, K., & Anisman, H. 2010. Religiosity as identity: Toward an understanding of religion from a social identity perspective. *Personality and Social Psychology Review*, 14(1), 60–71. <https://doi.org/10.1177/1088868309349693>
- [16] Hervieu-Léger, D. 1998. Religion as a chain of memory. *International Sociology*, 13(2), 213–229. <https://doi.org/10.1177/026858098013002005>
- [17] Herbert, D. 2006. Religion and civil society: Rethinking public religion in the contemporary world. *Nova Religio*, 10(2), 137–142. <https://doi.org/10.1525/NR.2006.10.2.137>
- [18] Coleman, S., & Collins, P. (Eds.). 2006. Religion, identity and change: Perspectives on global transformations. *Routledge*. <https://www.routledge.com/Religion-Identity-and-Change-Perspectives-on-Global-Transformation/s/Coleman-Collins/p/book/9781138275874>
- [19] Tytarenko, V. 2021. Transformatsiya relihiynoyi identychnosti v konteksti hlobalizatsiyi: prychny ta naslidky. *Skhid*, 1(1), 43–47. [https://doi.org/10.21847/1728-9343.2021.1\(1\).225560](https://doi.org/10.21847/1728-9343.2021.1(1).225560)
- [20] Osypchuk, A., & Suslov, A. 2024. Vyklyky dlya sotsial'noy zghurtovanosti pislya deokupatsiyi: Sotsial'no-politychna reintegratsiya ta stavlennya do meshkantsiv tymchasovo okupovanykh terytoriy. *Naukovi Zapysk NaUKMA. Sotsiologiya*, 7, 97–111. <https://doi.org/10.18523/2617-9067.2024.7.97-111>
- [21] Zubchenko, O. 2022. Kolaboratsionizm yak problema: Faktory ta osoblyvosti formuvannya v umovakh rosiys'koyi okupatsiyi [Collaborationism as a problem: Factors and features of formation under Russian occupation]. *Politychne Zhyttya*, 3(55), 75–80. [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.3\(55\).269530](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.3(55).269530)

-
- [22] Nykyforenko, N., Chaplyk, M., & Sikorska, I. 2022. Povsyakdenne zhyttya abiturientiv osvithnikh tsentriv 'Donbas-Ukrayina'. *Mizhnarodnyy Naukovyy Zhurnal Universytetiv ta Liderstva*, (14), 30–41. <https://doi.org/10.31874/2520-6702-2022-14-30-41>
- [23] Kurylo, N. O. 2019. Pohlyad molodi z tymchasovo okupovanykh terytoriy na podiyi v Ukrayini 2014–2019 rr. *Visnyk Luhanskoho Natsional'noho Universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Pedahohichni Nauky*, 6(329) Ch.1, 16–25. [https://doi.org/10.12958/2227-2844-2019-6\(329\)-1-16-25](https://doi.org/10.12958/2227-2844-2019-6(329)-1-16-25)
- [24] Collard-Wexler, A. 2013. Rebel alliances and civilian cooperation: The logic of collective insurgency. Columbia University Academic Commons. <https://doi.org/10.7916/D8BZ6D8M>
- [25] Darden, K. 2009. Resisting occupation: Mass schooling and the creation of durable national loyalties. Georgetown University Manuscript. <https://keithdarden.wordpress.com/wp-content/uploads/2009/11/book-overview.pdf>
- [26] Active Group. 2025. Zvit za rezultaty hlybynnykh interv'yu z respondentamy z tymchasovo okupovanykh terytoriy (TOT) za temoyu «Identychnist'». <https://activegroup.com.ua/2025/03/26/identichnist-na-okupovanix-teritoriyax/>